

The Nature of Science in the Islamic Paradigm

Majid Kafi (Associate Professor, Department of Sociology, Research Institute and University, Qom, Iran, mkafi@rihu.ac.ir)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2024/01/28

Accepted: 2024/05/16

Key Words:

Science in Logic,

Science in Philosophy,

Science in Quran,

Science in Narrative Texts,

Islamic Paradigm

Extended Abstract

Introduction

Human life and his/her evolutionary and spiritual development depend on communicating with the reality that is in front of him/her. What establishes this connection is science, whose nature remains in a place of ambiguity due to many and varied definitions and other reasons. However, despite the consensus about the basic questions about science and the necessity of dealing with it, there is a lot of disagreement about what it is and its precise definition. This article focuses on the issue of ambiguity in understanding the word **science** in different texts. Because science is very diverse and plural in logic, philosophy, philosophy of science, and religious texts, and this diversity and pluralism has caused ambiguity in understanding the meaning and nature of science. Also, the common vocabulary of the word science, the continuity of the nature of science, and the inaccuracy in the translation of knowledge, discipline, and science to science have intensified this ambiguity. Maybe this essay will cause, when a text about science is studied, to pay attention to which point of view science has been looked at, to minimize ambiguities. Finally, to verify the meaning of science, a paradigm is presented at the end.

Results

Man's life and his evolutionary and spiritual movement depend on communicating with the reality that is facing him. What establishes this connection is science, whose nature remains in a state of ambiguity due to many and varied definitions and other reasons. Despite the consensus about the basic questions about science and the necessity of dealing with it, there is a lot of disagreement about what it is and its precise definition. In addition, one of the challenges regarding science is the existence of many perceptions and interpretations of the word science in different sources. Also, the continuity of the nature of science (cf. Kafi, 1402) has made this challenge more serious. The third problem in understanding the meaning of science arises from the fact that the word science is common in the Persian language; For example, in the Identity of Religious Science: A Cognitive Perspective on the Relationship between Religion and Human Sciences (Bagheri, 2007), in the first chapter it is not clear what is meant by science? Experimental? (Refer: Kafi, 2015, pp. 42-32). Finally, the inaccuracy in translation works in the translation of the three English words knowledge, discipline, and science has added to the previous problems that sometimes all three words have been translated as science. This inaccuracy in translation has caused other mistakes in the discussion of what is science. For example, pay attention to this sentence: "Experience is the criterion of science being science", many have criticized this opinion that there are many sciences that experience is not the criterion of their scientificity, such as philosophy, mysticism, jurisprudence, etc.; But this point has not been paid attention to, that in this sentence, the word that is translated as science is science, which is translated as experimental science. Therefore, the correct translation of the sentence is that experience is the standard of scientific knowledge of experimental science, and this is correct. So it should be

said that experience is the standard of science, not any science.

It seems that a one-sided view of science cannot lead us to the goal of understanding the nature of science. In other words, since a one-dimensional view (logical, philosophical, religious, scientific philosophy) is not a complete and accurate science, it should be viewed and defined from different perspectives and attitudes; Religious sources and teachings, logic, philosophy, philosophy of science and even science itself are among the most important attitudes based on which science can be defined today; Because all the sciences can be divided into two general categories in a sense: first, the sciences that God has revealed to humans through revelation to chosen people, whose written form has remained in the form of religious scriptures, and second, the sciences that Humans themselves have achieved them by using all their perceptive powers. According to this classification, the field of science is much wider than the field of empirical science.

Ambiguity in what it is and its nature, different interpretations, continuity, commonality, and inaccuracy in the translation of words with similar meanings regarding the word science has caused the meaning of science to be difficult to find in different texts. Therefore, in this research, while examining the meaning of science in logic, philosophy, philosophy of science and Islamic sources, we are trying to present models of the meaning of science based on Islamic sources and thought and to explore its relationship and appropriateness with the meaning of science in other paradigms. Maybe this effort will cause when a text about science is read and studied, it should be noted from which perspective science is looked at in that text, to minimize ambiguities.

Science in logic

In logic, science is used in the very broad sense of absolute knowledge, knowledge, or knowledge (the absoluteness of science in logic is related to any subject, method, and

goal). Logical science refers to the internal processes of the mind or methods of information processing, a method by which data is noticed and recognized, encoded, stored in memory, and retrieved from memory when needed and used. Through these cognitive processes, humans know their surroundings, become aware of them, and respond to them.

In the definition of logical science or knowledge, there is no concern for the subject, method, and goal; Studying science in logic is possible for any subject, with any method and with any goal. For example, a part of it is obtained through an experimental

method, and another part is obtained through intuition, narration, or reason. Logical science in terms of existence in the mind includes six categories of human mental data: ideas (Idea/concept) or conceptual knowledge and confirmations (judgment/assertion) or knowledge assertive, axioms (immediate/self-evident) and acquisitions (acquired), knowledge of particulars and knowledge of universals.

ماهیت علم در پارادایم اسلامی

مجید کافی (دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران، mkafi@rihu.ac.ir)

اطلاعات مقاله

چکیده تفصیلی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۷

واژگان کلیدی:

علم در منطق،

علم در فلسفه،

علم در قرآن،

علم در متون روایی،

پارادایم اسلامی

زندگی انسان و حرکت تکاملی و معنوی او وابسته به این است که با واقعیتی که رویه روی اوست، ارتباط برقرار کند. آنچه این ارتباط را برقرار می‌کند، علم است که ماهیتش به دلیل تعریف‌های زیاد و متنوع و دلایل دیگر در بقعه‌ای از ابهام باقی مانده است. با وجود اتفاق نظر درباره پرسش‌های اساسی در مورد علم و ضرورت پرداختن به آن، بر سر چیستی و تعریف دقیق آن اختلاف نظر زیادی وجود دارد. افزون بر این، یکی از چالش‌ها در مورد علم، وجود تلقی‌ها و تفسیرهای متعددی است که از واژه علم در منابع مختلف شده است. همچنین، پیوستاری بودن ماهیت علم (کافی، ۱۴۰۲) این چالش را جدی‌تر کرده است. مشکل سوم برای فهم معنای علم، از مشترک لفظی بودن واژه علم در زبان فارسی به وجود آمده است.

سرانجام عدم دقت در آثار ترجمه‌ای در ترجمه سه کلمه انگلیسی science و dicepline، knowledge بر مشکل‌های قبلی افزوده است که گاه هر سه واژه به علم ترجمه شده است. این عدم دقت در ترجمه سبب بروز اشتباهات دیگری نیز در بحث چیستی علم شده است. به طور مثال، به این جمله دقت کنید: «تجربه معیار علم بودن علم است». بسیاری این نقد را بر این نظر وارد کرده‌اند که علوم بسیاری وجود دارد که تجربه معیار علمیت آنها نیست؛ مثل فلسفه، عرفان، فقه و...؛ ولی به این نکته دقت نشده است که در این جمله کلمه‌ای که به علم ترجمه شده است، science بوده که ترجمه آن علم تجربی است. از این رو، ترجمه درست جمله این می‌شود که تجربه معیار علمیت علم تجربی است و این درست است. پس باید گفت تجربه معیار علمیت science است نه هر علمی.

به نظر می‌رسد نگاه یک‌سو به علم نمی‌تواند ما را در فهم ماهیت علم به هدف برساند. به دیگر سخن، از آنجاکه نگاه تک‌ساحتی (منطقی، فلسفی، دینی، فلسفه علمی) به چیستی علم کامل و دقیق نیست، باید آن را از منظرها و نگرش‌های مختلفی نگریست و تعریف کرد. منابع و آموزه‌های دینی، منطق، فلسفه، فلسفه علم و حتی خود علم از مهم‌ترین نگرش‌هایی هستند که امروزه می‌توان بر اساس آنها علم را تعریف کرد؛ زیرا همه علوم به یک لحاظ، به دو دسته کلی قابل تقسیم‌اند:

علم در فلسفه علم

در فلسفه علوم به‌ویژه، فلسفه علوم تجربی، واژه علم به معنای نظامی از شناخت‌های انسان است که موضوع مشخص، روش پژوهشی تعریف‌شده و هدف از پیش تعیین‌شده دارد. علم در فلسفه علم مدرن که به‌عنوان یک سیستم و نظام در نظر گرفته می‌شود، خود دارای دو معنای مرتبط و درعین حال مستقل است: نظام یا رشته علمی، و علم تجربی. گفتنی است که همه اختلاف‌ها در فهم و ماهیت علم یا حتی در امکان علم دینی منحصر در این دو معنای علم است؛

علم در پارادایم اسلامی

مهم‌ترین ویژگی علم در پارادایم اسلامی این است که روش‌های وصول و کسب آن در پنج منبع یعنی وحی، عقل، حس درونی و بیرونی، و نقل قرار داده شده است. این منابع پنج‌گانه در کنار یکدیگر قادر خواهند بود به تولید علم اصلاح‌گرایانه دست پیدا کنند. بنابراین، اختلافات ریشه‌دار و عمیقی میان فلسفه علم در پارادایم اسلامی با فلسفه علم در پارادایم‌های سه‌گانه پیش‌گفته وجود دارد. معرفت‌شناسی اسلامی که هماهنگ با چارچوب مابعدالطبیعی الهی است، وحی را منبع اصلی علم به واقعیت و حقیقت نهایی مخلوقات و خالق‌شان می‌داند. اما معرفت‌شناسی پوزیتیویستی، تفسیری و انتقادی به وحی، به‌عنوان منبع و روش کسب دانش نمی‌نگرد. شناخت مبتنی بر چهار منبع و روش کسب معرفت (حواس، عقل، شهود و نقل) است که منبع وحی به‌عنوان یک منبع و به‌عنوان وسیله‌ای برای اعتباریابی شناخت‌ها تلقی می‌شود. در این نوع شناخت روح، نفس، قلب و عقل آدمی درگیر هستند. منظور از علم در الگوواره اسلامی علم، صرفاً بصیرت یا نورانیتی نیست که در بعضی از گزاره‌های دینی آمده است. همچنین، منظور از علم صرفاً معنای آن در منطق نیز نیست که تصورات و تصدیقات را شامل می‌شود؛ بلکه منظور از علم پیوستاری از بصیرت و تک-گزاره تا یک نظام علمی است که به‌صورت طیفی، از معرفت مطلق شروع و به علم تجربی با تمام اجزاء و شرایطش ختم می‌شود.

اول، علومی که خدا از طریق وحی به اشخاصی برگزیده، بر انسان‌ها مکشوف کرده است که صورت مکتوب آن، در قالب متون مقدس دینی بر جای مانده است و دوم، علومی که خود انسان‌ها از راه به‌کارگیری همه قوای ادراکی خود بدان‌ها دست یافته‌اند. طبق این دسته‌بندی، علی‌الاصول، دامنه علم بسیار وسیع‌تر از محدوده علم تجربی است.

ابهام در چیستی و ماهیت، تفسیرهای مختلف، پیوستاری بودن، مشترک لطفی بودن، و عدم‌دقت در ترجمه واژه‌های متقاربه‌المعنی درخصوص واژه علم سبب شده است که معنای علم در متون مختلف دیریاب باشد. از این‌رو، در این جستار درصددیم ضمن بررسی معنای علم در منطق، فلسفه، فلسفه علم و در منابع اسلامی، الگوواره‌ای از معنای علم براساس منابع و اندیشه اسلامی ارائه دهیم و نسبت و مناسبت آن را با معنای علم در پارادایم‌های دیگر بکاویم. شاید این تلاش سبب شود تا زمانی که متنی درخصوص علم خوانده و مطالعه می‌شود، توجه شود که در آن متن از کدام منظر به علم نگریسته شده است تا ابهامات به حداقل برسد.

علم در منطق

در منطق، علم در معنای بسیار وسیع مطلق شناخت، معرفت یا آگاهی (Knowledge) به کار رفته است (مطلق بودن علم در منطق نسبت به هر موضوعی، به هر روشی و نسبت به هر هدفی است). علم منطقی به فرایندهای درونی ذهن یا شیوه‌های پردازش اطلاعات اطلاق می‌شود؛ روشی که به‌وسیله آن داده‌ها را موردتوجه و تشخیص قرار داده، به رمز درآورده، در حافظه ذخیره کرده و در هنگام نیاز آنها را از حافظه بازیابی کرده و از آنها استفاده می‌شود.

علم در فلسفه

معنای علم فلسفی بسیار شبیه علم منطقی است. علم در فلسفه معمولاً نقیض جهل تلقی می‌شود. فلاسفه گاه علم را مترادف معرفت و معمولاً به معنای اعم از معرفت در نظر می‌گیرند. گاهی نیز از علم در فلسفه به معرفت‌شناسی تعبیر می‌شود. «معرفت‌شناسی»، تجزیه و تحلیل فرآورده‌های ذهنی را برعهده دارد که بخشی از آن معرفت علمی است. معرفت‌شناسی نظریه‌ای در باب علم منطقی است و به این سؤال پاسخ می‌دهد که «آنچه انسان می‌داند چگونه می‌داند؟»

مقدمه

زندگی انسان و حرکت تکاملی و معنوی او وابسته به این است که با واقعیتی که روبه روی اوست، ارتباط برقرار کند. آنچه این ارتباط را برقرار می‌کند، علم است که ماهیتش به دلیل تعریف‌های زیاد و متنوع و دلایل دیگر در بقعه‌ای از ابهام باقی مانده است. با وجود اتفاق نظر درباره پرسش‌های اساسی در مورد علم و ضرورت پرداختن به آن، بر سر چیستی و تعریف دقیق آن اختلاف نظر زیادی وجود دارد. افزون‌براین، یکی از چالش‌ها در مورد علم، وجود تلقی‌ها و تفسیرهای متعددی است که از واژه علم در منابع مختلف شده است. همچنین، پیوستاری بودن ماهیت علم (کافی، ۱۴۰۲) این چالش را جدی‌تر کرده است. مشکل سوم برای فهم معنای علم، از مشترک لفظی بودن واژه علم در زبان فارسی به وجود آمده است.

به‌طورمثال، در هویت علم دینی: نگاهی معرفت‌شناختی به نسبت دین با علوم انسانی (باقری، ۱۳۸۷)، در فصل اول مشخص نیست که منظور از علم چیست؟ آیا مراد علم عام است یا علم به معنای معرفت، رشته علمی یا علم تجربی؟ (کافی، ۱۳۹۵، ص ۳۲-۴۲). و سرانجام عدم دقت در آثار ترجمه‌ای در ترجمه سه کلمه انگلیسی *science*، *dicepline*، *knowledge* بر مشکل‌های قبلی افزوده است که گاه هر سه واژه به علم ترجمه شده است. این عدم دقت در ترجمه سبب بروز اشتباهات دیگری نیز در بحث چیستی علم شده است. به‌طورمثال، به این جمله دقت کنید: «تجربه معیار علم بودن علم است». بسیاری این نقد را بر این نظر وارد کرده‌اند که علوم بسیاری وجود دارد که تجربه معیار علمیت آنها نیست؛ مثل فلسفه، عرفان، فقه و...؛ ولی به این نکته دقت نشده است که در این جمله کلمه‌ای که به علم ترجمه شده است، *science* بوده که ترجمه آن علم تجربی است. ازاین‌رو، ترجمه درست جمله این می‌شود که تجربه معیار علمیت علم تجربی است و این درست است. پس باید گفت تجربه معیار علمیت *science*ها است نه هر علمی.

به نظر می‌رسد نگاه یک‌سو به علم نمی‌تواند ما را در فهم ماهیت علم به هدف برساند. به‌دیگرسخن، از آنجاکه نگاه تک‌ساحتی (منطقی، فلسفی، دینی، فلسفه علمی) به چیستی علم

کامل و دقیق نیست، باید آن را از منظرها و نگرش‌های مختلفی نگریست و تعریف کرد. منابع و آموزه‌های دینی، منطق، فلسفه، فلسفه علم و حتی خود علم از مهم‌ترین نگرش‌هایی هستند که امروزه می‌توان بر اساس آنها علم را تعریف کرد؛ زیرا همه علوم به یک لحاظ، به دو دسته کلی قابل تقسیم‌اند: اول، علمی که خدا از طریق وحی به اشخاصی برگزیده، بر انسان‌ها مکشوف کرده است که صورت مکتوب آن، در قالب متون مقدس دینی بر جای مانده است و دوم، علمی که خود انسان‌ها از راه به‌کارگیری همه قوای ادراکی خود بدان‌ها دست یافته‌اند. طبق این دسته‌بندی، علی‌الاصول، دامنه علم بسیار وسیع‌تر از محدوده علم تجربی است.

ابهام در چیستی و ماهیت، تفسیرهای مختلف، پیوستاری بودن، مشترک لفظی بودن، و عدم دقت در ترجمه واژه‌های متقاربه‌المعنی در خصوص واژه علم سبب شده است که معنای علم در متون مختلف دیریاب باشد. ازاین‌رو، در این جستار درصددیم ضمن بررسی معنای علم در منطق، فلسفه، فلسفه علم و در منابع اسلامی، الگوواره‌ای از معنای علم براساس منابع و اندیشه اسلامی ارائه دهیم و نسبت و مناسبت آن را با معنای علم در پارادایم‌های دیگر بکاویم. شاید این تلاش سبب شود تا زمانی که متنی در خصوص علم خوانده و مطالعه می‌شود، توجه شود که در آن متن از کدام منظر به علم نگریسته شده است تا ابهامات به حداقل برسد.

علم در منطق

در منطق، علم در معنای بسیار وسیع مطلق شناخت، معرفت یا آگاهی (Knowledge) به کار رفته است (مطلق بودن علم در منطق نسبت به هر موضوعی، به هر روشی و نسبت به هر هدفی است). علم منطقی به فرایندهای درونی ذهن یا شیوه‌های پردازش اطلاعات اطلاق می‌شود؛ روشی که به‌وسیله آن داده‌ها را مورد توجه و تشخیص قرار داده، به رمز درآورده، در حافظه ذخیره کرده و در هنگام نیاز آنها را از حافظه بازیابی کرده و از آنها استفاده می‌شود. انسان از راه این فرایندهای شناختی محیط پیرامونی خود را می‌شناسد، از آن آگاه می‌شود و به آن پاسخ می‌دهد.

در تعریف علم منطقی یا همان معرفت، دغدغه‌ای برای

و تصدیقات (judgment/assertion) یا علم تصدیقی (assertive knowledge)، بسدیهای (immediate/self-evident) و اکتسابیات (acquired)، علم به جزئیات (particulars) و علم به کلیات (universals). جدول زیر شش علم منطقی و مثال‌هایی از آنها را نشان می‌دهد:

موضوع، روش و هدف وجود ندارد. تحصیل علم در منطق نسبت به هر موضوع و با هر روش و با هر هدفی ممکن است. به‌طور مثال، پاره‌ای از آن به روش تجربی حاصل می‌آید و پاره‌ای دیگر از راه شهود، نقل یا عقل. علم منطقی به لحاظ موجودیت در ذهن شامل شش دسته از داده‌های ذهنی انسان می‌شود: تصورات (Idea/concept) یا علم تصویری (conceptual knowledge)

جدول ۱: شش علم منطقی و مثال‌هایی از آنها

حضور	علم	تصور	جزئی	علم به معنای عام که شامل احساسات درونی نیز می‌شود	مثل احساس درد در بدن
		تصور	جزئی	حسی	مثل تصور آب
			کلی	خیالی	مثل تصور کوه طلا یا سیمرغ
حصولی (منطقی)	علم	تصدیق یا گزاره معقول	۱. بدیهی	ماهوی (منشأش حواس ظاهری و باطنی است) معقولات ثانیه منطقی ^۱ (اتصاف و عروض در ذهن)	مثل مفهوم انسان
			۲. نظری	معقولات ثانیه فلسفی ^۲ (عروض در ذهن ولی اتصاف در خارج)	مثل انسان کلی
			۱. گزاره تحلیلی	گزاره‌ای که نیاز به اثبات ندارد ^۳	مثل «وحدت»، «کثرت»، «وجود»...
		تصدیق یا گزاره معقول	۲. گزاره ترکیبی	گزاره‌ای که محمول از تحلیل موضوع به دست می‌آید	مثل اجتماعی نقیضین محال است.
				گزاره‌ای که نیاز به اثبات دارد	تمام گزاره‌های علوم مختلف
				مثل خط مستقیم کوتاه‌ترین فاصله بین دو نقطه است (گزاره‌های ترکیبی علوم را توسعه می‌دهند)	مثل مثلث سه ضلع دارد
		پیشینی: نیازی به تجربه ندارند	پیشینی: نیازی به تجربه دارند. بنابراین پس از تجربه حاصل می‌شوند.		

۱. مفاهیم منطقی در ذهن ساخته می‌شوند و در همان ذهن هم به کار گرفته می‌شوند؛ یعنی عروضشان در ذهن است و اتصافشان هم در خود ذهن.

۲. معقولات ثانیه فلسفی مثل «وحدت»، «کثرت»، «وجود»، «ماهیت»، «قوه»، «فعل»، «علیت»، «معلولیت»، «امکان»، «ضرورت»، «امتناع»، «سکون»، «حرکت»، «ثبات»، «بود» و «نمود». همه این مفاهیم ساخته ذهن هستند، آنها در ذهن ساخته می‌شوند؛ ولی در بیرون از ذهن به کار می‌آیند. به تعبیر قدما عروض آنها در ذهن و اتصافشان در خارج است. قدما می‌گفتند مفاهیم فلسفی در ذهن عروض پیدا می‌کنند؛ یعنی ساخته می‌شوند و اتصافشان در خارج است؛ یعنی در بیرون از ذهن به کار گرفته می‌شوند.

۳. از میان معرفت‌های مختلف پیش گفته، آن که بیش از همه مورد مناقشه و اختلاف است و تأثیر بسزایی در شکل‌گیری علم دارد، گزاره‌های بدیهی است. گزاره بدیهی گزاره‌ای است که تصدیق آن در ذهن احتیاج به استدلال ندارد؛ یعنی تصور موضوع و محمول، برای تصدیق گزاره کفایت می‌کند؛ ولی گزاره نظری گزاره‌ای است که تصدیق آن در ذهن به استدلال نیازمند است و تصور موضوع و محمول برای تصدیق کفایت نمی‌کند.

میان ایدئولوژی و معرفت سیاسی وجود دارد: نخست آنکه ایدئولوژی بیشتر به ارزش وابسته است و تقریباً بار معنایی منفی دارد و دوم معنایی که بیشتر به نوعی نظام فکری مبتنی بر مقاصد و هنجارها اشاره دارد (Tavakol, 1987, p. 155)؛

۲. معرفت دینی یا وحیانی (Religious knowledge)؛ معرفت دینی مجموعه شناخت‌هایی است که انسان‌ها براساس منطق فهم متن از متون دینی درباره عالم طبیعت و انسان، بینش‌ها، گرایش‌ها، ارزش‌ها، رفتار، اخلاق و احکام به دست می‌آورند. بنابراین، معرفت دینی عبارت است از فهم هر شخصی از متون دینی که آگاه به قواعد و منطق فهم متن است نه فهم هر فرد عامی. از این رو، معرفت دینی امری بشری و قائم به ذهن انسان‌هاست. بنابراین، مشتمل بر خطا و صواب و قابل نقص و کمال و اختلاف‌پذیر خواهد بود. برخلاف گزاره‌های خود دین که تغییر و تحول در آن راه ندارد، معرفت دینی امری متمایز از گزاره‌های دینی است. حال اگر معرفت به دست آمده از گزاره‌های دینی دقیق و درست باشد؛ به گونه‌ای که از هر خطایی مصون باشد، در این صورت معرفت دینی مطابق با واقع دین خواهد بود؛

۳. معرفت فلسفی (Philosophical knowledge)؛ به آن بخش از معرفت، فلسفی گفته می‌شود که از روش عقلی برای اثبات یا رد گزاره‌های خود استفاده می‌کند. به عنوان مثال، هنگامی که فیلسوفی از راه برهان‌های عقلی مانند برهان امکان و وجوب و یا برهان علیت به اثبات وجود خدا می‌پردازد، در پی این است که معرفتی فلسفی به دست آورد و در این راه از تجربه و متون دینی کمکی نمی‌گیرد؛

۴. معرفت علمی (scientific knowledge)؛ به معرفتی که با روش‌هایی به جز روش‌های شهودی (باطنی)، نقلی، دینی و عقلی به دست می‌آید، و صرفاً مبتنی بر تجربه بیرونی انسان است، معرفت تجربی یا علمی گفته می‌شود. معرفت تجربی امروزه معادل Science تلقی می‌شود. اگرچه امروزه علم انصراف به معرفت‌های تجربی و حسی دارد، ولی در واقع، به معرفت‌های عقلی، شهودی و نقلی در معنای عام کلمه می‌توان اطلاق علم کرد. علم منطقی و معرفت در قرآن نیز مورد تأکید قرار گرفته است. قرآن با تأکید فراوان انسان را به شناخت امور امر و دعوت

شایان توجه است که علم منطقی متعلق به جهان دوم و به تعبیر رساتر جهان ذهن است، برخلاف علم در فلسفه علم که متعلق به جهان سوم یا جهان بین‌الاذهان است. در معرفت‌شناسی، جهان به سه قسم تقسیم می‌شود: جهان اول، جهان واقعیت بیرونی است، وجود این جهان ربطی به وجود انسان و آگاهی او ندارد و خارج از او موجود است؛ جهان دوم، جهان ذهن یک انسان است، وجود این جهان وابسته به وجود حداقل یک انسان بر روی کره زمین است و مربوط به آگاهی‌های درونی انسان است؛ جهان سوم، جهان فرآورده‌های ذهنی مشترک انسان‌ها و به عبارتی فرآورده‌های بین‌الذهانی انسان‌هاست. وجود این جهان وابسته به گروهی از انسان‌ها و جهان فرهنگی آنان است؛ یعنی باید فرآورده‌های ذهنی آنان در ساختار فرهنگی جامعه مثل کتابخانه‌ها، کلاس‌های درس و... تبلور یابد. اگر فرآورده‌های ذهنی جهان دوم بین‌الذهانی و جهان فرهنگی شود، علم در جهان سوم شکل گرفته است.

معنای علم منطقی معادل معرفت در «جامعه‌شناسی معرفت» است. مرتون در کتاب نظریه اجتماعی و ساخت اجتماعی (merton, 1968, p.521) در مورد تعریف معرفت آورده است: معرفت به هر نوع تصور و هرگونه تفکر، از باورهای عامیانه تا علوم اثبات‌گرایی اشاره دارد. این معنای معرفت گاه با فرهنگ هم‌معنا گرفته می‌شود. چنان‌که علوم دقیقه، باورهای اخلاقی، مفروضات معرفت‌شناختی، گزاره‌های علمی، احکام ترکیبی، عقاید سیاسی، تفکر، باورهای آن‌جهانی، هنجارهای اخلاقی، پیش‌فرض‌های وجودشناختی و مشاهدات تجربی را شامل می‌شود.

به یک لحاظ دیگر می‌توان معرفت یا علم منطقی را به انواعی دیگر دسته‌بندی کرد. انواع معرفت (Types of knowledge) از لحاظ روش چهار نوع هستند که عبارت‌اند از: ۱. معرفت سیاسی (Political knowledge) یا ایدئولوژی (Ideology): مقصود از معرفت سیاسی، همان مفهومی نیست که در علوم سیاسی موردنظر است؛ بلکه منظور معرفت‌هایی است که در زندگی روزمره مردم جاری است. مفهوم معرفت سیاسی، تقریباً با آنچه امروزه از ایدئولوژی فهم می‌شود، برابری می‌کند. البته دو تفاوت

اما امروزه تغییراتی در این اصطلاح‌شناسی به وجود آمده است تا جایی که معمولاً از علم در فلسفه به معرفت‌شناسی تعبیر می‌شود. با آنکه در فلسفه کلاسیک اسلامی مباحث معرفت‌شناسی از مباحث هستی‌شناسی تفکیک نشده است، اما امکان تدوین یک کتاب مستقل در باب معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی وجود دارد، همان‌طور که اخیراً چنین تلاش‌هایی انجام شده است (معلمی، ۱۳۸۸؛ نصری، ۱۳۸۵ و حائری یزدی، ۱۳۹۱).

«معرفت‌شناسی»، تجزیه و تحلیل فرآورده‌های ذهنی را برعهده دارد که بخشی از آن معرفت علمی است. معرفت‌شناسی نظریه‌ای در باب علم منطقی است و به این سؤال پاسخ می‌دهد که «آنچه انسان می‌داند چگونه می‌داند؟» در واقع، زمانی که از معرفت‌شناسی صحبت می‌شود، مفاهیمی مانند حقیقت، واقعیت و عینیت مورد توجه قرار می‌گیرد. سؤال‌هایی که در این حوزه مطرح می‌شود، عبارت‌اند از: چه نوع موضوع‌هایی می‌توانند شناخته شوند؟ اهداف معرفت علمی چیست؟ صدق یا توجیه فرآورده‌ها و نتایج معرفت، یک علم یا یک رشته علمی چگونه احراز می‌شود؟ (ملکیان، بی‌تا، ص ۷۶).

ویژگی معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی این است که به حقایق غیبی نیز باور دارد و این سومین سطح معرفت در معرفت‌شناسی اسلامی است. ادراک حسی برای آنکه بتواند ما را به دیدار کامل حقیقت رهنمون شود، لازم است که ادراک عامل دیگری که قرآن آن را «قلب» یا «فؤاد» یعنی «دل» نامیده است، مکمل آن باشد. بنابراین، سطح متعارف تجربه، تنها سطحی نیست که از آن معرفت حاصل می‌شود.

در معرفت‌شناسی اسلامی افزون بر سه سطح پیش‌گفته وحی نیز از منابع معرفتی محسوب می‌شود. وحی و علم نقیض یکدیگر نیستند؛ بلکه وحی مکمل معرفت بشری در راه وصول به آرمان‌ها و وضعیت مطلوب هستند. در این نگرش، وحی به انبیا نیز خاستگاه بخشی از معرفت‌های انسان تلقی می‌شود. معرفت‌شناسی اسلامی که هماهنگ با چارچوب مابعدالطبیعی الهی است، وحی را منبع اصلی علم به واقعیت و حقیقت نهایی مخلوقات و خالق‌شان می‌داند؛ اما معرفت‌شناسی پوزیتیویستی، تفسیری و انتقادی به عقل و وحی در کنار هم، به‌عنوان منابع و روش‌های کسب دانش

می‌کند. کلمات زیادی در قرآن مثل تدبیر، نظاره‌کردن، تعقل کردن، آموزش دیدن و... به فراگیری کسب معرفت اشاره دارند. به‌طور مثال، در برخی آیات قرآن کریم، خداوند انسان را به تعقل، به‌عنوان یکی از راه‌های معرفت، ترغیب می‌کند؛ مانند «... أَفَلَا تَعْقِلُونَ؛ آیا تعقل نمی‌کنید» (بقره، ۴۴). این عبارت در چندین آیه در دیگر سوره‌ها نیز آمده است. اگر عقل راهی برای کسب معرفت نبود و به‌وسیله آن امکان فهم صحیح واقع وجود نداشت، دستور به پیروی و مواخذه ترک آن نادرست می‌نمود.

نگریستن در احوال گذشتگان «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران، ۱۳۸)، گیاهان و میوه‌ها «وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيٌّ وَجَنَّاتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» (انعام، ۱۰۰)، آسمان و زمین «قُلْ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ»؛ (یونس، ۱۰۲)، طعام انسان «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ»؛ (عبس، ۲۵) و حتی کیفیت طعام «فَلْيَنْظُرْ آيَتَهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْسَأْكُمْ بِرِزْقِ مَنْنُهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا»؛ (کهف، ۲۰) و بسیاری از امور دیگر از درخواست‌های مکرر قرآن برای کسب معرفت به شمار می‌آید.

علم در فلسفه

معنای علم فلسفی بسیار شبیه علم منطقی است. ملاصدرا در جلد سوم اسفار (۱۴۱۰، ص ۵۰۷) اصطلاحاتی که هم‌معنا یا متقاربه‌المفهوم با واژه علم هستند، به‌طور استقرایی حدود سی مورد برشمرده است. از میان این سی اصطلاح، واژگانی که بیشترین قرابت را با واژه علم در فلسفه دارند، می‌توان معرفت، ادراک، شعور و تعقل را برشمرد. علم در فلسفه معمولاً نقیض جهل تلقی می‌شود. فلاسفه گاه علم را مترادف معرفت و معمولاً به معنای اعم از معرفت در نظر می‌گیرند (صدرالمتألهین، ۱۳۶۳، ص ۱۰۰)؛ یعنی معرفت ادراک جزئیات است در برابر علم که ادراک کلیات است (بهمنیار، ۱۳۷۵، ص ۱۹۶).

اثبات‌گرایی انداخته می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد این نگاه کامل و دقیق نیست. دو قطب متضاد در باب تعریف و تحدید علم وجود دارد. در یک‌سو اثبات‌گرایان قرار دارند که علم را با مؤلفه‌های آن تعریف می‌کنند و معتقدند: الف) میان علم و متافیزیک مرز قاطع و مشخصی وجود دارد؛ ب) مشاهده و نظریه نیز از هم جدا هستند؛ ج) امور واقع ارتباطی با امور ارزشی ندارند؛ د) میان حوزه کشف و داوری نیز ارتباطی وجود ندارد.

در سوی دیگر پیوستار، مابعداثبات‌گرایان قرار دارند که علم را با ویژگی‌های آن تعریف می‌کنند و باور دارند که هیچ‌یک از تمایزهای پیش‌گفته پذیرفته شده نیست. بنابراین، علم نمی‌تواند عاری از هرگونه دیدگاه متافیزیکی و پیش‌داوری مابعدالطبیعی باشد. درهم‌تیدگی مشاهده و نظریه یا گرانبار بودن نظریه، برخلاف اثبات‌گرایان که به واقع‌نمایی مطلق علم باور دارند، از میزان واقع‌نمایی آن به شدت کاسته است و این شأن علم امروز است. البته، لازمه آن این است که علم نتواند همان ادعای پیشین را مطرح کند و امید به حل تمامی مسائل بشر را نوید دهد (باقری، ۱۳۸۷، فصل اول).

در قرن نوزدهم کلمه علم بیش‌ازپیش به مطالعه منظم دنیای طبیعت منحصر شد؛ شامل فیزیک، شیمی، زمین‌شناسی و زیست‌شناسی. در فلسفه علم نیز منظور از علم بیشتر علوم طبیعی (علوم زیستی و فیزیکی) است؛ از این‌رو علم محدود به رشته‌هایی از آموختن است که به پدیده‌های دنیای مادی و قوانین آنها می‌پردازد. این معنا هم‌اکنون معنای غالب علم در کاربرد فلسفه علم آن است^۱. این معنای محدود علم که خود بخشی از ماهیت علم شده است، محدود به مجموعه‌ای از قوانین طبیعت شده که بر مبنای قوانین اولیه‌ای همچون قانون کیپلر، قوانین گالیله و قوانین حرکت نیوتن بنا شده‌اند. این انحصار و محدودیت خود منجر به این شد که مطالعات در باب انسان و جامعه در یک برزخ زبان‌شناسی قرار گیرد. افزون‌بر مشکل پیش‌گفته، تأثیرپذیری علم از هستی، تاریخ و گذشته، پدیده‌های اجتماعی و غیره ماهیتی چندوجهی و حتی پیوستاری به علم داده است که سبب شده است ارائه تعریف واحد از آن واقعاً دشوار شود.

نمی‌نگرد. نه اینکه آنها منکر وجود وحی و شهود باشند، بلکه آنان وحی و شهود را به عقل و تجربه بازمی‌گردانند. شناخت مبتنی بر چهار منبع و روش کسب معرفت (حواس، عقل، شهود و نقل) است که منبع وحی به‌عنوان منبع نهایی و به‌عنوان وسیله‌ای برای اعتباریابی شناخت‌ها تلقی می‌شود. در این نوع شناخت روح، نفس، قلب و عقل آدمی درگیر هستند.

به‌طور خلاصه اینکه معرفت‌شناسی اسلامی، با سنت فلسفی و معرفتی کلاسیک متفاوت است، به‌عبارت‌دیگر، معرفت‌شناسی اسلامی، رئالیسم و واقع‌گرا و ضد ایدئالیسم یونانی و جهان‌مُثل افلاطونی است. معرفت‌شناسی اسلامی، نگاه خویش را بر واقعیت جهان، امور ذاتی و ملموس، یعنی آنچه محدود به حدود است، دوخته است. معرفت انسان او را در شناخت محیط طبیعی و اجتماعی‌اش توانا می‌کند. این معرفت به فرد کمک می‌کند تا آرمان‌هایی را در ذهن خود ترسیم کند.

علم در فلسفه علم

برای فیلسوفانی که در فلسفه علم به‌ویژه، فلسفه علوم تجربی به تفحص می‌پردازند، واژه علم به معنای نظامی از شناخت‌های انسان است که موضوع مشخص، روش پژوهشی تعریف‌شده و هدف از پیش‌تعیین شده دارد (بلیکی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۱ و برومند، ۱۳۵۶، ص ۶). علم در فلسفه علم مدرن که به‌عنوان یک سیستم و نظام در نظر گرفته می‌شود، خود دارای دو معنای مرتبط و درعین حال مستقل است: نظام یا رشته علمی، و علم تجربی. گفتنی است که همه اختلاف‌ها در فهم و ماهیت علم یا حتی در امکان علم دینی^۱ منحصر در این دو معنای علم است؛ اگرچه بیشتر چالش‌ها نسبت به علوم تجربی، به‌ویژه علوم تجربی انسانی صورت گرفته است. این معنای علم متعلق به جهان سوم پوپری (جهان بین‌الذہانی و جهان‌فرهنگی) است.

این نیز درست است که امروزه برای تصویر «چیستی علم» در فلسفه علم، نگاهی به تعریف و ویژگی‌های علم از منظر

۱. بعضی از کسانی که درصدد اثبات علم دینی بوده‌اند، علم در منطق یا همان معرفت را که متعلق به جهان دوم است، مدنظر گرفته‌اند و از این نکته غفلت کرده‌اند که این معنای علم به وجهی می‌تواند دینی باشد؛ ولی آنچه که مورد مناقشه است، این است که آیا نظام علمی (چه تجربی و چه غیرتجربی) که متعلق به جهان سوم پوپری است، ممکن است دینی شود یا نه؟

معرفت عرفی

در فلسفه معاصر غرب نظریه‌های متعددی در باب عقل عرفی یا عقل سلیم (Common sense) تولید شده است (در پاره‌ای از آثار اندیشمندان مسلمان از عقل سلیم به عقل عرفی در مقابل عقل تجریدی محض تعبیر شده است^۱). این نظریه‌ها درصدد پاسخگویی به این سؤالات هستند که آیا می‌توان برای فهم واقع به امور روزمره و غیرفنی اتکا کرد؟ آیا همین اصولی را که مردم در زندگی خود به کار می‌برند، می‌توان در تفکر فلسفی نیز مشاهده کرد؟ آیا ملاک درستی و نادرستی اندیشه‌ها، می‌تواند مردم عادی باشند؟ آیا عقل سلیم می‌تواند دال بر رد شکاکیت و ایدئالیسم باشد، اگر هست چگونه؟ براساس پاره‌ای از این نظریه‌ها هر انسان عاقلی که از مرحله طفولیت عبور کرده باشد و از لحاظ ذهنی دچار اختلال نباشد، در برخورد با بودن از اصول عامی که «اصول عقل سلیم» نامیده می‌شوند، با انسان‌های دیگر سهیم است. این اصول در مبنای اندیشه و عمل همه انسان‌ها نهفته‌اند. پارادایم‌های اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی مواضع گوناگونی در قبال جایگاه عقل سلیم و فهم عرفی با عقاید، باورها و برداشت‌های عملی مشترک مردم در معرفت‌شناسی و شناخت جهان اتخاذ کرده‌اند.

اثبات‌گراها درخصوص ماهیت علم بر تمایز بین علم و فهم عرفی (شعوری عامیانه از جمله مذهبی) تأکید دارند. فهم عرفی شبیه علم است؛ ولی غیر نظام‌مند می‌باشد. به نظر آنان معرفت علمی از روش‌های تجربی تولید می‌شود. روش‌های علوم تجربی طبیعی در علوم انسانی نیز باید استفاده شود. در منظر آنها، حقایق تجربی جدا از ایده‌ها و افکار شخصی وجود دارد. معرفت متکی بر واقعیت قابل مشاهده، مهم‌تر از بقیه معارف از جمله معرفت عرفی است. علم بر بنیان تجربه است. اثبات‌گراها علم مبتنی بر فهم عرفی را علمی غیر حرفه‌ای، بی‌اساس و پراکنده تلقی می‌کنند که با استفاده از ابزارهای تحلیلی فراغت ارزشی و عینیت باید از ورود آن به حوزه معرفت جلوگیری کرد. بنابراین، علم می‌تواند به‌طور منظم به حقایق دست یابد؛ حال آنکه علم عرفی به‌ندرت موفق به انجام این کار می‌شود (محمدپور، ۱۳۸۹، ص ۳۵). به‌طور خلاصه، به نظر اثبات‌گراها علم عرفی شکلی به‌وضوح

متمایز و کم‌اعتبارتر از علوم تجربی است (همان، ص ۲۹۶). اما تفسیرگرایان به علم عرفی و معرفت‌های عامه برای درک و فهم جهان توجه دارند. علم عرفی حاوی معنایی است که مردم در زندگی و تعاملات روزمره از آنها استفاده می‌کنند. علم عرفی یک منبع مهم اطلاعات برای فهم سوگیری عملی انسان‌ها و پیش‌فرض‌های آنان درباره جهان است. اگرچه داده‌های علمی که با روش‌های علمی به دست می‌آید، برای فهم جهان و پدیده‌های طبیعی از اهمیت بالایی برخوردار است، ولی علم عرفی برای فهم پدیده‌های انسانی و اجتماعی از کاربرد بیشتری برخوردار است. هرکدام در حوزه خود مهم و با اهداف متفاوت از روش‌های مختلفی استفاده می‌کنند. محقق تفسیری فقط به تکرار برداشت‌های سوژه‌ها از رویدادها نمی‌پردازد؛ بلکه توجه به دلایل آنها برای مفهوم‌سازی در راستای کشف سیستم معانی و بازسازی شناختی آنان می‌پردازد. اگرچه مردم از صحت معرفت عرفی یقین کامل ندارند، ولی فرض را بر درستی آن گذاشته و جهت حفظ و بازتولید واقعیت آن هم متکی بر سیستم معانی تهیه شده در تعاملات اجتماعی از آن استفاده می‌کنند.

بنابراین، موضع معرفت‌شناسانه تفسیرگرایان در باب نقش علم عرفی یا عقل سلیم عبارت است از اینکه علم عرفی نظریه‌های روزمره قدرتمندی هستند که مورد استفاده مردم عادی می‌باشند. علم عرفی بنیان‌های شناخت علمی را فراهم می‌کنند (محمدپور، ۱۳۸۹، ص ۴۹).

در مقابل پوزیتیویست‌ها و تفسیرگرایان، انتقادگرایان معتقدند علم عرفی یا شعور عامیانه مردم از جمله شعور مذهبی بر آگاهی کاذب پایه‌ریزی شده است. آگاهی کاذب بدین معنا که مردم برخلاف منافع حقیقی خود در واقعیت عینی عمل می‌کنند. واقعیت عینی در پشت افسانه‌ها و فریب‌ها وجود دارد. محقق انتقادی برای دستیابی به تفسیر مردم و سیستم معانی مشترک آنها تلاش می‌کند تا ضمن تعریف به داوری بپردازد. آشکارسازی ساخت زیرین فقط با مشاهده امکان‌پذیر نیست. به‌طور خلاصه، علم عرفی در پارادایم انتقادی و فمینیستی به‌عنوان یک نحله انتقادی، معرفت‌های کاذبی هستند که قدرت و شرایط عینی را در خود پنهان می‌سازند که محقق باید آنها را افشا کند (همان، ص ۲۹۶).

۱. برای آگاهی بیشتر ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۷۰ به بعد

جدول ۲: معنای علم در پارادایم‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی

<p>- ارجحیت علم بر جهل - تأکید بر حس‌گرایی - قابل شناخت بودن جهان - شناخت‌گرایی (نه عمل‌گرایی) - دلیل انجام تحقیق: کشف قوانین طبیعی، پیش‌بینی و کنترل پدیده‌ها - نقش شعور عامیانه: کاملاً متمایز از علم و دارای اعتباری کمتر از آن</p>	<p>علم در معرفت‌شناسی اثبات‌گرایی</p>
<p>- فهم ظاهر از طریق فهم باطن - دلیل انجام تحقیق: فهم و توصیف کنش اجتماعی معنادار - نقش شعور عامیانه: نظریه‌های قدرتمند روزمره که مردم عادی آنها را به کار می‌برند</p>	<p>علم در معرفت‌شناسی تفسیری</p>
<p>- علم انسان از جهان تتوریک است - علم انسان از جهان خط‌بردار است - فرایندی و انتقادی بودن علم - نقد علم مدرن - دلیل انجام تحقیق: محو افسانه‌ها و قادر کردن مردم به ایجاد تغییرات رادیکال در جامعه - نقش شعور عامیانه: باورهای نادرستی که قدرت و شرایط عینی را پنهان می‌کنند</p>	<p>علم در معرفت‌شناسی انتقادی</p>

علم در پارادایم اسلامی

بدون اتخاذ موضعی معرفت‌شناختی برای اینکه معرفت علمی چیست و چه ویژگی‌هایی دارد و ...، نمی‌توان به‌درستی در راه ایجاد و تولید علم کارآمد پا نهاد. سؤال اساسی معرفت‌شناختی پارادایم اسلامی این است که چه کسی علم را تولید می‌کند؟ دانش چه کسی از اعتبار برخوردار است؟ علم چه کسی برای چه کس یا کسانی قابل اطمینان است؟

مهم‌ترین ویژگی علم در پارادایم اسلامی این است که روش‌های وصول و کسب آن در پنج منبع یعنی وحی، عقل، حس درونی و بیرونی، و نقل قرار داده شده است. این منابع پنج‌گانه در کنار یکدیگر قادر خواهند بود به تولید علم اصلاح‌گرایانه دست پیدا کنند. بنابراین، اختلافات ریشه‌دار و عمیقی میان فلسفه علم در پارادایم اسلامی با فلسفه علم در پارادایم‌های سه‌گانه پیش‌گفته وجود دارد. معرفت‌شناسی اسلامی که هماهنگ با چارچوب مابعدالطبیعی الهی است، وحی را منبع اصلی علم به واقعیت و حقیقت نهایی مخلوقات و خالق‌شان می‌داند. اما معرفت‌شناسی پوزیتیویستی، تفسیری و انتقادی به وحی، به‌عنوان منبع و روش کسب دانش نمی‌نگرد. شناخت مبتنی بر چهار منبع و روش کسب معرفت (حواس، عقل، شهود و نقل) است که منبع وحی به‌عنوان یک منبع و به‌عنوان وسیله‌ای برای اعتباریابی شناخت‌ها تلقی می‌شود. در این نوع شناخت روح، نفس، قلب و عقل آدمی درگیر هستند.

علم در قرآن

علم از منظر قرآن از ویژگی‌های انسان است. فقط انسان است که علم می‌آموزد (بقره، ۳۱) و به او علمی داده شده که حتی فرشتگان نیز از آن بی‌بهره‌اند (بقره، ۳۲) و به هر کس که حکمت داده شود، به‌یقین، خیری فراوان داده شده است (بقره، ۶۹). علم و آگاهی، قدر آدمی را رفیع می‌گرداند (زمر، ۹) و آنان که از عقل، پیروی نمی‌کنند، به مانند چارپایان، کر و کور و لال‌اند (بقره، ۱۷۱) و قطعاً بدترین جنبندگان نزد خدا، کران و لالانی هستند که نمی‌اندیشند (انفال، ۲۲). همانا غایت عقل، شناختن حق از باطل است. هدف از عقل و بصیرت به‌عنوان یک ابزار که خود شالوده ارزش‌ها و فضایل است، همانا شناخت واقعیات و آرمان‌ها و اندیشه‌هاست (شریف، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰۳).

از واژه علم در قرآن دوگونه می‌توان بحث کرد: یک‌گونه این است که با بررسی تفسیری واژه علم و واژه‌های متقاربه‌المفهوم، معنا و مفهوم موردنظر قرآن را استنباط کرد و دیگر اینکه، می‌توان از مؤلفه‌ها و ویژگی‌های علم در قرآن سراغ گرفت و اینکه واژه علم ناظر به کدامین معنای علم است. واژه علم در قرآن به دو صورت مجرد و باب‌تفعیل به کار رفته است. معنای مجردی آن به معنای دانستن و کسب علم و معرفت است؛ «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ» (زمر، ۹)؛ یا «لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا؛ علمی غیر آنچه به ما آموخته‌ای نداریم» (مانده، ۳۲). آموزگار این علم به انسان‌ها

ص ۳۵۲). نوع نخستین از علم، بر صحت مقدمات مفروض آن مبتنی است، چنان‌که در قیاس چنین است و در غیر این صورت، صرفاً محتمل است، آن‌طورکه در استقراست. براساس سیر علم به‌سوی یقین، می‌توان استنباط کرد که معرفت موردتوجه و قابل قبول در پارادایم اسلامی، معرفتی ذات‌گرایانه است.

در قرآن به روش کسب علم نیز اشاره شده است. در آیاتی به آموزش و یادگیری انسان به‌وسیله وحی، حواس، اسناد و مدارک و آثار به‌جامانده از گذشتگان و تعقل و اندیشیدن اذعان شده است. قرآن در آیات بسیاری نیز بر منابع معرفتی تأکید دارد. آیات استفهامی درخصوص شنیدن، دیدن و تفکر و تعقل کردن از این دست آیات هستند. این سؤالات در تداوم کسب معرفت و علم از میان منابع مختلف معرفتی است که در اسلام موردتوجه است: «أَفَلَا تَسْمَعُونَ» (قصص، ۷۱)؛ «أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا» (روم، ۸)؛ «أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ» (انعام، ۵۰)؛ «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (آل عمران، ۶۵)؛ «أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ» (یس، ۶۲)؛ «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (اعراف، ۱۶۹). با این روش‌ها انسان از پدیده‌های این جهانی تصورات و یا تصدیقاتی پیدا می‌کند (علم تصویری و تصدیقی) که می‌توان آنها را با تعقل و روش‌های مرسوم و مقبول به‌صورت یک سیستم و نظام علمی درآورد. به این دلیل می‌توان ادعا کرد که محتوای آیات قرآن مخالفتی با کسب رشته‌های علمی به‌ویژه علوم تجربی ندارد؛ چه قرآن افزون بر منابع سه‌گانه علم بشری؛ اشراق یا تجربه درونی، تاریخ و طبیعت، بر سه ابزار کسب علم؛ یعنی حس، عقل و ادراک قلبی تأکید می‌کند. به‌طور خلاصه، قرآن هم بر منابع معرفت بشری (خدا، طبیعت، تاریخ، جامعه و انسان) و هم بر ابزارهای معرفتی: تجربه بیرونی، تجربه درونی (ادراک قلبی، شهود، اشراق)، وحی (نقل تعبیدی)، نقل تاریخی و عقل تأکید می‌کند.

علم حسی

در قرآن یکی از سطوح علم، معرفت حسی ذکر شده است. علم حسی، از بررسی پدیدارهای طبیعی به دست می‌آید. پدیدارهای طبیعی آیات الهی‌اند.^۱ قرآن خاستگاه علم را در خورشید و ماه، بلندشدن سایه، پیاپی آمدن شب و روز، گوناگونی زبان‌ها و

خداوند متعال بیان شده است: «يُرْفِعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (مجادله، ۱۱). در بسیاری از این نوع آیات نیز فاعل شناسا خود خداوند معرفی شده است: «يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسْرُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» (تغابن، ۴)؛ «إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى» (اعلی، ۷) و همچنین، (انفال، ۶۰، نمل ۶۶ و بقره ۶۵) و در بعضی دیگر فاعل شناسا انسان است: «قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ» (بقره، ۶۰).

اما معنای باب تفعلیل علم به معنای آموختن و آموزش دادن و یا آموزش دیدن است: «مِثْلَ لَا عَلِمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا، وَ عَلِمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا؛» به آدم علم اسماء داده شد یا به آدم اسماء آموخته شد. پیامد آموزش دیدن، یا کسب علم است: «لَا عَلِمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا» یا کسب تکنولوژی و مهارت «وَ عَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ» (انبیاء، ۸۰).

اگرچه در پاره‌ای از این آیات واژه علم به کار رفته است، اما قرائن زیادی در آنها وجود دارد که منظور از آن نوعی بینش، بصیرت و آگاهی (مثل علم الاسماء) است. در مورد ویژگی‌ها یا مؤلفه‌های رشته‌های علمی در قرآن اشاراتی وجود دارد، اگرچه از هیچ‌یک از رشته‌های علمی به‌خصوصه ذکری به میان نیامده است.

در قرآن، علم در سیرش به‌سوی یقین، سه مرحله دارد: علم الیقین که علم قیاسی و استنتاجی است. علم الیقین به معنای علمی است که از راه دلیل و استدلال به دست می‌آید و هیچ‌گونه شبهه‌ای در آن نیست. قرآن در آیات چهارم و پنجم سوره تکوین به «علم الیقین»، تصریح کرده است: «كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ؛ چنان نیست که شما خیال می‌کنید اگر شما علم الیقین (به آخرت) داشتید، قطعاً جهنم را خواهید دید!»؛ عین الیقین که علم ادراکی یا غیرمستقیم (نقلی یا مشاهده‌ای) است، دومین مرتبه از مراتب یقین است که انسان با آن به مرحله مشاهده می‌رسد: «كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ». تفاوت عین الیقین با علم الیقین مانند نسبت دیدن به شنیدن است. اما حق الیقین علم دریافت یا شهود است: «وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ؛ و آن (قرآن) یقین خالص است» (حاقه، ۵۱)؛ برای آگاهی بیشتر ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۴ق، ج ۲۰،

۱. بقره، ۱۶۴؛ بقره، ۲۱۹؛ آل عمران، ۱۹۰؛ انعام، ۹۵ - ۹۹؛ یونس، ۳ - ۶؛ رعد، ۲ - ۴؛ اسراء، ۱۲؛ روم، ۲۰ - ۲۷ و جاثیه، ۳ - ۶.

۳۴). برای هر قوم زنده‌ای در سرگذشت اقوام و امم گذشته، عبرت‌ها نهفته است و هر قومی باید در «ایام‌الله»، یعنی دوره‌های پراهمیت تاریخ یا دوره‌های شکوه یا شکست جوامع، مطالعه و سیر کند (ابراهیم، ۵). مردمان باید در زمین سیروسفر کنند تا بدانند که سرانجام کسانی که از قوانین طبیعت، یعنی آیات الهی غفلت ورزیده‌اند، چه بوده است (آل‌عمران، ۱۳۷). خداوند حال هیچ قومی را دگرگون نمی‌کند تا آنان حال خود را تغییر دهند و چون خدا برای قومی آسیبی بخواهد، هیچ برگشتی برای آن نیست و غیر از او حمایتگری برای آنان نخواهد بود (رعد، ۱۱). از این روست که عبرت‌آموزی از گذشتگان اهمیت بسیار دارد و در داستان‌های گذشتگان، برای خردمندان عبرت و اعتباری نهفته است (یوسف، ۱۱۱؛ ابراهیم، ۵؛ روم، ۹؛ احزاب، ۶۲؛ فاطر، ۴۴) و گاه یک ویژگی در ارتباط با وقایع تاریخی و سرگذشت جوامع گذشته، می‌تواند عبرت‌آموز و هدایت‌گر باشد (شریف، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰۴ - ۲۰۵).

معرفت شهودی

از آنجاکه در آموزه‌های قرآنی به وجود امور و حقایق غیبی و پنهان اذعان شده است، یکی از ویژگی‌های علم از منظر قرآن این است که می‌توان به روش باطنی یا کشف و شهود علم و معرفت کسب کرد و این سومین سطح علم و معرفت در قرآن است. ادراک حسی برای آنکه بتواند ما را به دیدار کامل حقیقت رهنمون شود، لازم است که ادراک عامل دیگری که قرآن آن را «قلب» یا «فؤاد» یعنی «دل» نامیده است، مکمل آن باشد. بنابراین، سطح متعارف تجربه، تنها سطحی نیست که از آن معرفت حاصل می‌شود.

معرفت وحیانی

در قرآن افزون بر سه نوع علم حسی و تجربی، تاریخی و شهودی، وحی نیز به‌عنوان یکی از منابع کسب علم و معرفت بیان شده است. وحی و علم نقیض یکدیگر نیستند؛ بلکه وحی مکمل معرفت و علم در راه وصول به آرمان‌ها و وضعیت مطلوب است. در این نگرش، وحی به انبیا نیز خاستگاه بخشی از معرفت‌های انسان تلقی می‌شود.

رنگ‌ها، جانشین شدن روزهای خوشبختی و بدبختی به‌جای یکدیگر در میان مردم و در سراسر طبیعت به آن صورت که با حس ادراک می‌شود، می‌داند. گذر بر طبیعت و تأمل در آن و آفرینش آسمان‌ها و زمین، روشن‌گر راه خردمندان است (آل‌عمران، ۱۹). توالی شب و روز، شمارش ایام و شناخت ماه و سال را به آدمی می‌آموزد (آل‌عمران، ۱۹۰ و اسراء، ۱۲). انسان، قوانین طبیعت (سنن الهی) را با نگرستن به انواع چیزهای گوناگون و رنگارنگ بازمی‌شناسند و درمی‌یابند که چگونه کوه‌ها، رودها، کشت و زرع‌ها، انواع نباتات، درختان زیتون، خرما، انگور و دیگر انواع رستنی‌ها، باینکه همه از یک آب مشروب می‌شوند، ولی گوناگون‌اند (نحل، ۱۱ و ۱۳-۱۶). همچنین در صف زدن و پرگشودن پرندگان در آسمان تأمل می‌کنند و درمی‌یابند که چگونه در فضا می‌مانند و سقوط نمی‌کنند (نحل، ۷۹) و همچنین است مشاهده ابرها و درشگفت شدن از آفرینش آنها (نور، ۴۳). انسان می‌داند که آنچه در آسمان‌ها و زمین است و روز و شب و ماه و خورشید و ستارگان، همگی مسخر به علم و قدرت خداوندند (نحل، ۱۲ و ۱۴). علم به پدیده‌های جهان که از طریق حواس حاصل می‌شود، موهوم و بی‌اعتبار نیست؛ بل نعمتی است از جانب خداوند که باید شکرگزار آن بود (نحل، ۷۸ و سجده، ۹)؛ همان‌طور که رفتار انسان جلوه‌گر ذهن یا نفس انسانی است، قوانین طبیعی، طریقت و سنت تبدیل‌ناپذیر و تحویل‌ناشدنی خداوند است (اسراء، ۷۷؛ شریف، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰۴).

علم تاریخی

دومین سطح معرفتی انسان با روش‌های مطالعات تاریخی به دست می‌آید. مطالعه در تاریخ نیز، چه برای افراد و چه برای اقوام و جوامع به‌اندازه مطالعه جهان و آفرینش اهمیت دارد. اعتنای قرآن به تاریخ تا حدی است که نام پانزده سوره از قرآن، تلویح تاریخی دارد (شریف، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰۴ - ۲۰۵). جامعه بشری نیز به‌اندازه کل جهان، برخوردار از قاعده و قانون است (فرقان، ۲؛ قمر، ۴۹). حیات هر قوم یا ملتی، در حیطه زمان است و فراز و نشیب و عظمت و انحطاط دارد (آل‌عمران، ۱۳۷) تا آن هنگام که اجل مخصوص و معین آن جامعه فرارسد (اعراف،

علم عرفی

برخلاف اثبات‌گراها که علم عرفی را به‌عنوان منبع معرفتی به رسمیت نمی‌شناسند، در پارادایم اسلامی علم عرفی پس از منابع مرسوم و مقبول منبع عمده اطلاعات و داده جهت درک و فهم انسان از جهان به شمار می‌رود. در پارادایم اسلامی، علم عرفی شیوه‌ای جایگزین برای تفسیر و فهم معنای روایات و تفسیر جهان است. پارادایم اسلامی علم عرفی را منبعی جایگزین و گاهی شاهدهی برای صحت فهم مفسر از روایات تلقی می‌کند. بنابراین، علم عرفی منبعی جایگزین برای تفسیر جهان اجتماعی است. علم عرفی و عقل فردی و تجربه‌های انسانی هیچ‌کدام به‌تنهایی قادر به پاسخگویی به همه سؤال‌های ممکن نیستند. براساس این نگرش عقل سلیم و علم عرفی، چیزی جز صورت‌های منظم‌شده عقل فردی افراد نیست.

عقل در بسیاری از مباحث و مسائل علوم اسلامی (فقه و اصول فقه) در فهم عرفی است، نه عقل برهانی به معنای مصطلح آن. عقل برهانی ناب و تجربیدی محض در بسیاری از مباحث فقهی و اصولی کاربرد ندارد؛ بلکه مقصود از عقل در آنجا «علم عرفی» است که به تحلیل عرف و بنای عقلا می‌پردازد و مسائل فقهی و اصولی مبتنی بر آن را حل می‌کند. معیار در اعتبار و پذیرش دستاورد علم عرفی، حصول یقین یا اطمینان عقلایی است و واقعیت این است که علم عرفی در بسیاری از موارد به طمأنینه عقلایی می‌رسد، از این‌رو فقها و اصولیان به این تحلیل‌های عرفی و عقلایی اعتماد و اطمینان می‌کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۷۱).

محقق علوم اسلامی به علم عرفی، به عرف و فهم و بنای عقلا برای به دست آوردن بسیاری از احکام و قواعد فقهی تمسک می‌کند؛ زیرا سرمایه‌روایی بسیاری از مباحث مثل باب معاملات در فقه و اصل استصحاب و برائت در اصول فقه بسیار اندک است. همچنین، برخی از مسائل علوم انسانی را می‌توان با عرف ثابت کرد. عرف چیزی است که افراد جامعه آن را می‌پذیرند و مخالف سنت‌های حاکم بر جامعه نیست و موضوع آن مورد توجه و پذیرش عقلای جامعه است (طباطبایی، ۱۳۹۴ق، ج ۸، ص ۳۹۷). مهم آن است که در سنت فقهی و رویه علمی عالمان

اصولی به این طمأنینه‌های عقلایی اعتنا می‌شده و یقین منطقی و عقل تجربیدی و برهانی محض مبنای کار آنان نبوده است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۷۲).

آیه «لَيْسَتْ فِيكُمْ عُمْرًا مِّن قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ»، چه اینکه مدّت‌ها پیش از این، در میان شما زندگی نمودم (و هرگز آیه‌ای نیاوردم) آیا نمی‌فهمید؟! (یونس، ۱۷) شاهد اعتماد به فهم مردم در اصل پذیرش رهبران الهی و دلیل نقلی امضای جمهوریت است؛ زیرا در آیه به عقل جمعی و تجربی مردم استدلال شده است؛ یعنی شما اگر به‌خوبی بیندیشید و رخدادهای طولانی مدت زندگانی مرا در جامعه ارزیابی نمایید، صلاحیت مرا به‌عنوان پیامبر الهی تشخیص می‌دهید و ولایت مرا که از طرف خداوند به پیامبری مبعوث شده‌ام تشخیص می‌دهید (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۸۳-۸۴).

به‌هرحال، عرف به‌عنوان یکی از راه‌های علم در پارادایم اسلامی شناخته می‌شود. اثبات یار د گزاره‌های علمی در گزاره‌های علوم انسانی - اسلامی بر مبنای قاعده رجوع به عرف، امری ثابت است. اما دیدگاه عرفی که مربوط به عقلا و متخصصان جامعه است، می‌تواند در شرایط زمانی و مکانی مختلف متغیر باشد.

علم در روایات

در آیات و روایات به‌طورکلی، دو نوع علم را می‌توان بازشناخت: یک نوع علمی که نیاز به آموزش دارد و به‌طور قطعی نمی‌توان ادعا کرد که به دنبالش نورانیت، بصیرت و هدایت به دست می‌آید (علم امور این جهانی و مربوط به امور عرفی) و نوع دیگر علمی که قابل‌تعلیم نیست و از آن به نور، هدایت و بصیرت تعبیر می‌شود (علم نورانی و به تعبیر این مقاله علم عرفانی). علم عرفانی را امروزه متفکران اروپایی «علم پرومته‌ای» می‌نامند. علمی که چون آتش، گرما (حرکت) و نور (بینایی) می‌زاید. همان نور الهی است؛ همان خودآگاهی انسانی که یک عالم ممکن است نداشته باشد و یک بی‌سواد (امی) می‌تواند مظهر آن باشد. همان که در تاریخ، پیامبران حامل آن بودند و امروز «عالمان» که وارثان پیامبران‌اند. توحید به معنای یک وحدت فکری جهانی، یک «جهان‌بینی»، می‌تواند کانون اشتعال این علم باشد

و زندگی روزمره است که به معنای امروزی علم بسیار نزدیک است. علم مربوط به نیازهای زندگی نیز از سؤال و مسئله شروع می‌شود و بیشتر به دنبال جنبه‌های کاربردی علم است. شاید بتوان ادعا کرد در این روایات معنای عرفی علم مراد است: «إِنَّ الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ السُّؤَالُ» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۷۰)؛ «إِنَّ الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ الْمَسْأَلَةُ» (کلینی، ۱۳۰۷، ج ۱، ص ۴۰)؛ «حسن السؤال نصف العلم؛ اطلب العلم باستعماله» (شهید ثانی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۴۹)؛ «کونوا نقاد الکلام». حضرت عیسی (علیه السلام): «خُذُوا الْحَقَّ مِنْ أَهْلِ الْبَاطِلِ، وَلَا تَأْخُذُوا الْبَاطِلَ مِنْ أَهْلِ الْحَقِّ، كُنُوا نِقَادَ الْكَلَامِ، فَكَمْ مِنْ ضَلَالَةٍ زُخِرَتْ بِآيَةٍ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ كَمَا زُخِرَ الدَّرْهَمُ مِنْ نَحَاسٍ بِالْفَضَّةِ الْمُؤَمَّهَةِ. النَّظْرُ إِلَى ذَلِكَ سَوَاءٌ، وَ الْبَصَرُ بِهٖ خُبْرَاءُ» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۵۳، ح ۹۹۷)؛ «الْعِلْمُ خَزَائِنٌ وَ مِفْتَاحُهُ السُّؤَالُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۹۷) یا آن روایتی که آموختن علم را حتی با سختی سفر به چین واجب کرده است (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰ق، ص ۱۴).

البته بعضی از روایات نیز وجود دارند که به هر دوی معنای علم اشاره کرده‌اند یا نمی‌توان به ضرس قاطع و یقین گفت منظور روایت کدام معنای علم است؛ به‌طورنمونه، می‌توان به روایتی اشاره کرد که موفقیت در امور زندگی روزمره و رستگاری در آخرت را به داشتن علم وابسته می‌داند. یا اینکه علم‌آموزی را بر هر زن و مردی واجب کرده است، پیامبر ﷺ فرمودند: «طلب العلم فریضة علی کل مسلم و مسلمة» (فیض کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۸).

نتیجه	فرایند کشف	طرح مجهول
اطلب العلم باستعماله	تفکر تعالیی اعتقلوا الخبر درایه لاحقل روایه	ان العلم علیه قفل و مفتاحه السؤال
	تفکر انفرادی کونوا نقادا الکلام	ان العلم علیه قفل و مفتاحه المسألة
	مطالعه تطبیقی اضربوا بعض الرأی ببعض یتولد منه الصواب	العلم خزائن و مفتاحه السؤال

شکل ۱: فرایند علم در منابع اسلامی

(شریعتی، ۱۳۷۹، ج ۱۶، ص ۳۰۲ - ۳۰۳). پرواضح است که علم در آیه «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (زمر، ۱۰)، یا امام صادق (علیه السلام) به پیرمرد عارف پیشه‌ای که مدت‌ها دنبال امام بود تا سخن عمیقی برای سیر و سلوک از ایشان بشنود، فرمود: «لیس العلم بالتعلم انما هو نور یقع فی قلب من اراد الله تبارک و تعالی ان یتهدیه فان اردت العلم فاطلب اولاً فی نفسک حقیقه العبودیه؛ که علم به تعلم نیست، بلکه علم نوری است که خداوند در قلب هر کس که بخواهد هدایتش کند، قرار می‌دهد؛ پس اگر علم می‌خواهی ابتدا حقیقت عبودیت را در خود محقق کن» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۲۴)، نمی‌تواند به معنای رشته علمی (disciplin) و علم تجربی (Science) باشد؛ زیرا می‌توان از کسانی سراغ گرفت که به‌ظاهر بی‌سواد یا کم‌سواد در این دو نوع علم هستند؛ ولی به‌لحاظ نورانیت، بصیرت و بینش از بسیاری از عالمان این علوم برتر باشند.

براساس این معنا، علوم به دو دسته قابل تقسیم‌اند: اول، علمی که خدا از طریق وحی بر انسان‌ها مکشوف کرده است که در قالب متون دینی است و دوم، علمی که خود انسان از راه به‌کارگیری همه قوای ادراکی خود بدان‌ها دست یافته است. البته منافات ندارد که خداوند از طریق وحی هم علم عرفانی و هم علوم مربوط به زندگی روزمره را در اختیار انسان‌ها قرار دهد؛ همان‌طورکه منافاتی وجود ندارد که انسان‌ها با تلاش خود به بینش، بصیرت و آگاهی یا علوم روزمره زندگی دست یابند.

وقتی علم به معنای بصیرت و بینش است، کسی که بیشتر علم دارد، خدا را بیشتر می‌شناسد و بیشتر از او پروا می‌کند: «كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ» (فاطر، ۲۹). این علم موجب بلندی مرتبه و ارزش وجود انسان می‌شود: «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» (مجادله، ۱۲). عبادت و اطاعت خداوند و خیر دنیا و آخرت، از این نوع علم پدید می‌آید و شر دنیا و آخرت نیز از جهل ناشی می‌شود: «ان الله يطاع بالعلم و یعبد بالعلم و خیر الدنیا و الآخره مع العلم و شر الدنیا و الآخره مع الجهل» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۰۴).

نوع دوم علم در زبان آیات و روایات علم مربوط به امور عرفی

علوم مهندسی، رایانه، هوش مصنوعی و علوم نرم‌افزاری برای تغییر طبیعت و انسان تولید شود. به همین دلیل است که امروزه علوم محض و پایه مانند ریاضیات، فیزیک، شیمی و زیست‌شناسی را نیز به نظری و کاربردی تقسیم کرده‌اند.

دومین تفاوت را می‌توان تفاوت ساختاری عنوان کرد. علم در ادبیات امروزی نظامی است متشکل از مفاهیم، گزاره‌ها، موضوع، روش، غایت، نظم و انضباط بین گزاره‌ها و نظریه‌ها؛ اما علم زندگی در زبان آیات و روایات عام‌تر است و فقط شامل مفاهیم و گزاره‌ها (تصورات و تصدیقات) می‌شود که بیانگر حقیقت و واقعیتی از عالم طبیعت و یا انسان است. یکی دیگر از تفاوت‌های علم مربوط به رفع نیازهای زندگی در آیات و روایات با علوم مدرن، تفاوت در یک‌سری پیش‌فرض‌های هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه و ارزش‌شناختی و غایت‌شناختی و روش‌شناختی است.

اما علم از نظر قرآن آشکار شدن حق است. همچنان‌که قرآن از مرد و زن می‌خواهد که به مطالعه طبیعت بپردازند، از آنها می‌خواهد که به مطالعه خویشان نیز بپردازد؛ «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفُ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ به‌زودی نشانه‌های خود را در افق‌های گوناگون و در دل‌هایشان بدی‌شان خواهیم نمود تا برایشان روشن گردد که او خود حق است آیا کافی نیست که پروردگارت خود شاهد هر چیزی است» (فصلت، ۵۳). تفاوت میان علم جدید با علم از منظر قرآن این است که علم موجود، کاری به تفکر در ماهیت و خویشان انسانی ندارد؛ این در حالی است که علم از منظر قرآن مطالعه طبیعت و انسان را در کنار یکدیگر توصیه می‌کرد (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۲، ص ۱۸۱).

البته معنای علم امور زندگی نیز در آموزه‌های دین اسلام بدون شرط نیست. علم امور زندگی (ابدان) نیز باید از علوم صرفاً مادی و سکولار فاصله بگیرد. در بسیاری از مفاهیم موجود در قرآن و سنت، علم و عقل، ارجاع به چشم‌اندازی متفاوت از آن معنایی دارد که امروزه برای علم در فلسفه علم مطرح و به‌طور غالب رایج است. در قرآن کریم، مفهوم علم، به کرات استفاده شده است. باوجوداین، معنا و مفهومی که از این مفهوم استنباط می‌شود، متمایز و متضاد با آن تعاریفی است که در حوزه علم مرسوم مطرح است. علم در منابع اسلامی، مبتنی بر درکی از فرایندهای شهودی و غیبی است و نافع بودن آن نیز از این امر نشئت می‌گیرد که در اسلام، علم باید به فرایندهای طبیعی و ماوراءالطبیعی به‌طور هم‌زمان توجه کند و ارتباط میان آن دو را در باید و مهم‌تر آنکه باید ارتباط میان دنیا و آخرت را به‌طور شفاف نشان دهد و براساس این روابط به مدل‌سازی برای رفتارهای فردی و ساخت‌وسازهای اجتماعی اقدام کند (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۲، ص ۴۶۹).

گفته شد معنای علم امور زندگی در پاره‌ای از آیات و روایات به معنای امروزی علم (که در فلسفه علم مطرح است) نزدیک است؛ اما باید توجه داشت که تفاوت یا تفاوت‌هایی نیز بین معنای علم امور زندگی در آیات و روایات با علم در معنای جدید وجود دارد. یکی از این تفاوت‌ها عبارت از این است که روایات اصالت را به شناخت می‌دهند و دغدغه تغییر طبیعت و انسان در درجه دوم اهمیت قرار می‌گیرد؛ چه در حوزه طبیعیات و ریاضیات و دیگر علوم نظری و طبیعی و چه در حوزه سیاست و اقتصاد و سایر علوم انسانی؛ اما دغدغه اصلی علوم مدرن، تغییر طبیعت و انسان اصل است و شناخت در خدمت تغییر قرار دارد. براساس این، انسان مدرن بسیار تلاش کرده است تا تکنولوژی و

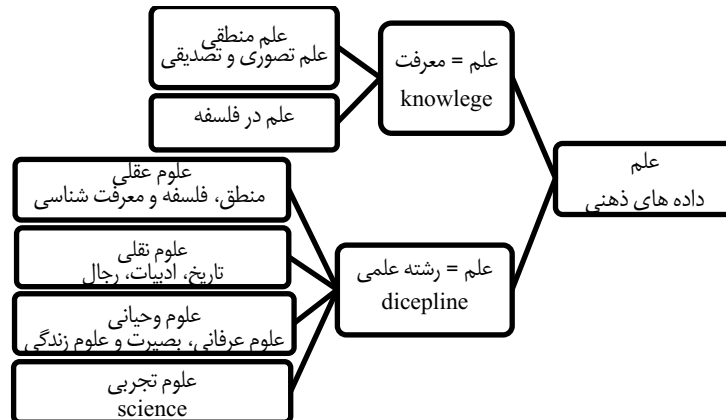
جدول ۳: معنای علم در پارادایم اسلامی

چپستی علم	مراد از علم مجموعه همه گزاره‌های اثبات شده‌ای است که با یک نظریه خاص و با استفاده از روش تجربی در باب طبیعت و انسان فراهم می‌شود.
جایگاه وحی	وحی به‌عنوان یک منبع علم باعث کشف جنبه‌های واقعیت می‌شود.
علم عرفی	عقل سلیم یا علم عرفی منبعی برای شناخت پس از منبع وحی، عقل و تجربه است. همان‌طور که سیره متشرعه در علم فقه بعد از کتاب و سنت در رتبه دوم روش شناختی قرار دارد.
ویژگی‌های علم	مطابق با واقع، ذات‌گرایانه، اصلاح‌گرایانه، واقع‌نما بودن، متحول بودن، انتقادی بودن.
اهداف علم	اصلاح‌گرایی (اصلاح علوم و امور)، آسیب‌شناسی معرفت‌های موجود و آسیب‌شناسی وضعیت موجود طبیعی و اجتماعی، ارائه راهکارهای رسیدن به وضعیت آرمانی.

نتیجه‌گیری

مقاله با مسئله ابهام در فهم واژه علم در متون مختلف شروع و بیان می‌شود که معانی علم در منطق، فلسفه، فلسفه علم، و متون دینی بسیار متنوع و متکثر است که همین تنوع و تکثر سبب ابهام در فهم معنا و ماهیت علم شده است. همچنین، مشترک لفظی

بودن واژه علم، پیوستاری بودن ماهیت علم، عدم دقت در ترجمه knowledge، dicepline و science به علم سبب تشدید این ابهام شده است. برای کاستن از این ابهام در فهم متون باید به نوع علم بر اساس مدل زیر توجه شود.

نمودار ۱: انواع علم

توجه به این معانی مختلف سبب شکل‌گیری الگوواره علم از منظر اندیشه اسلامی شده است. منظور از علم در الگوواره اسلامی علم، صرفاً بصیرت یا نورانی نیست که در بعضی از گزاره‌های دینی آمده است. همچنین، منظور از علم صرفاً معنای

آن در منطق نیز نیست که تصورات و تصدیقات را شامل می‌شود؛ بلکه منظور از علم پیوستاری از بصیرت و تک‌گزاره تا یک نظام علمی است که به صورت طیفی، از معرفت مطلق شروع و به علم تجربی با تمام اجزاء و شرایطش ختم می‌شود.

جدول ۴: معنای علم در اندیشه اسلامی

معنای علم	انواع	اقسام	نوع
علم در منطق	معرفت مطلق آگاهی	سیاسی / ایدئولوژی دین / وحیانی فلسفی تجربی	جهان ذهن جهان دوم پوپری
علم در فلسفه	ادراک کلیات	ادراک حقایق غیبی ادراکات واقعیات حسی	
علم در فلسفه علم	رشته‌های علمی علوم تجربی	تعریف علم با مؤلفه‌ها تعریف علم با ویژگی‌ها	بین الاذهانی جهان سوم پوپری
علم در قرآن	دانشتن کسب علم ناظر به بصیرت و علوم عرفی	خداوند آموزگار انسان خداوند فاعل شناسا انسان فاعل شناسا	
	آموختن، آموزش دادن یا دیدن ناظر به بصیرت و علوم عرفی	نتیجه آموزش: کسب علم کسب مهارت و فن	
علم در روایات	علم در روایات بیشتر ناظر به کاربرد و حل مسئله است	نورانیت علم امور زندگی روزمره	نظری عملی و صنعتی

منابع

۱. ایمان، محمدتقی و کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۲). روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲. باقری، خسرو (۱۳۸۷). هویت علم دینی. نگاهی به معرفت‌شناسی نسبت دین با علوم انسانی. چاپ دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳. برومند، محمدتقی (۱۳۵۶). روش‌شناسی، منطق، علم. تهران: دنیا.
۴. بلیکی، نورمن (۱۳۸۴). طراحی پژوهش‌های اجتماعی. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی.
۵. بهمنیار، بن‌مرزبان (۱۳۷۵). التحصیل. تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری. چ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
۶. جعفر بن محمد (۱۴۰۰ق). مصباح الشریعه. بیروت: اعلمی.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. چاپ سوم، قم: نشر اسراء.
۸. حائری یزدی، مهدی (۱۳۹۱). اصول معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی. علم حضوری. ترجمه سید محسن میری. قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۹. شریعتی، علی (۱۳۷۹). مجموعه آثار دکتر علی شریعتی. ج ۱۶ (اسلام‌شناسی، درس‌های حسینیه ارشاد). تهران: چاپخس.
۱۰. شریف، میان محمد (۱۳۶۲). تاریخ فلسفه در اسلام و ویراسته نصرالله پورجوادی. ۴ جلد، تهران: ستاد انقلاب فرهنگی، مرکز نشر دانشگاهی.
۱۱. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹). منیه المرید. چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۲. الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۴۱۰). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۳. — (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. تصحیح محمد خواجوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی و انجمن اسلامی حکمت و فلسفه.
۱۴. — (۱۳۸۳). شرح اصول الکافی. مصحح محمد خواجوی. چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. الطباطبایی، السید محمد حسین (۱۳۹۴ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۶. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (بی‌تا). المحجّه البیضاء فی تهذیب الاحیاء. مصصح علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه. دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. کافی، مجید (۱۳۹۵). فلسفه علم و علم دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۸. کافی، مجید (۱۴۰۲). «ماهیت پیوستاری علم». دو فصلنامه علمی تاریخ علم. ۲۱، شماره ۱. شماره پیاپی ۳۴، ۵۱-۷۵(۱).
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۰۷ق). الکافی. محقق علی اکبر غفاری. چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار: الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۱. محمدپور، احمد (۱۳۸۹). روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی. تهران: جامعه‌شناسان.
۲۲. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۰). محمد؛ علم و حکمت در قرآن و حدیث. ترجمه عبدالهادی مسعودی. قم: دارالحدیث.
۲۳. معلمی، حسن (۱۳۸۸). نگاهی به معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۴. ملکیان، مصطفی (بی‌تا). معرفت‌شناسی. درس‌گفتارهای استاد ملکیان. منتشر نشده.
۲۵. نصری، عبدالله (۱۳۸۵). فلسفه تحلیلی و نظریه شناخت در فلسفه اسلامی. تقریرات مهدی حائری. تهران: نشر علم. ۱۳۸۵.
26. Merton Robert k. (1968). *social theory and social structure*. The Free Press, New York.
27. Tavakol, M. (1987). *Sociology of Knowledge, Theoretical problems*, Sterling Publishers private Limited.